

Πρόλογος

Αυτές οι υποσυνείδητες πλευρές όλων όσων μας συμβαίνουν μπορεί να φαίνεται πως παίζουν πολύ μικρό ρόλο στην καθημερινή μας ζωή. Αλλά είναι οι σχεδόν αόρατες πηγές των συνειδητών μας σκέψεων.

ΚΑΡΛ ΓΙΟΥΝΓΚ

ΤΟΝ ΙΟΥΝΙΟ ΤΟΥ 1879 ο Αμερικανός φιλόσοφος και επιστήμονας Τσαρλς Σάντερς Πηρς ταξίδευε με ατιμόπλοιο από τη Βοστώνη στη Νέα Υόρκη, όταν του έκλεψαν από την καμπίνα του το χρυσό του ρολόι.¹ Ο Πηρς ανέφερε την κλοπή και επέμεινε να παραταχθούν όλα τα μέλη του πληρώματος στο κατάστρωμα. Τους ανέκρινε όλους, αλλά δεν έβγαλε άκρη. Ύστερα, αφού περπάτησε λίγο, πήρε μια περίεργη απόφαση. Θα προσπαθούσε να μαντέψει ποιος ήταν ο ένοχος, παρότι δεν είχε κανένα στοιχείο εις βάρος κανενός, σαν παίκτης του πόκερ που έπαιζε τα ρέστα του με ένα ζευγάρι δυάρια. Μόλις κατέληξε στο διαισθητικό συμπέρασμά του, ένιωσε σίγουρος πως είχε εντοπίσει τον σωστό άνθρωπο. «Έκανα μια μικρή βόλτα», έγραψε αργότερα, «που δεν κράτησε ούτε ένα λεπτό, και μόλις γύρισα να τους κοιτάξω, είχε διαλυθεί κάθε ίχνος αμφιβολίας μέσα μου».²

Ο Πηρς πλησίασε με αποφασιστικότητα τον ύποπτό του, αλλά εκείνος κατάλαβε την μπλόφα και αρνήθηκε την κατηγορία. Χωρίς να έχει καθόλου αποδείξεις ή λογικά επιχειρήματα για να στηρίζει τον ισχυρισμό του, ο Πηρς δεν μπορούσε να κάνει τίποτα – μέχρις ότου το πλοίο έφτασε στο λιμάνι. Μόλις βγήκε στη στεριά, πήρε αμέσως μια άμαξα, πήγε στα τοπικά γραφεία της εταιρείας Πίνκερτον και προσέλαβε έναν ντετέκτιβ για να ερευνήσει την υπόθεση. Την επόμενη ημέρα ο ντετέκτιβ βρήκε το ρολόι σε ένα ενεχυροδανειστήριο. Ο Πηρς ζήτησε από τον ενεχυροδανειστή να του περιγράψει τον άντρα που το είχε αφήσει και, όπως έγραψε, εκείνος του περιέγραψε τον ύποπτο «τόσο παραστατικά που δεν χωρούσε καμία αμφιβολία πως ήταν ο άνθρωπός μου». Ο Πηρς αναρωτήθηκε πώς είχε καταφέρει να μαντέψει τον κλέφτη, και συμπέρανε ότι τον είχε καθοδηγήσει κάποιου είδους ενστικτώδης αντίληψη, κάτι που λειτουργούσε κάτω από το επίπεδο του συνειδητού νου του.

Αν όλη η ιστορία αφορούσε απλώς μια εικασία, ένας επιστήμονας θα έβρισκε την εξήγηση του Πηρς τόσο πειστική όσο τη φράση «μου το είπε ένα πουλάκι». Αλλά πέντε χρόνια αργότερα ο Πηρς βρήκε έναν τρόπο να μεταφράσει τις ιδέες του για την ασυνείδητη αντίληψη σε ένα εργαστηριακό πείραμα, παραλλάσσοντας μια διαδικασία που είχε χρησιμοποιηθεί για πρώτη φορά το

1834 από τον φυσιολόγο Ε. Χ. Βέμπερ. Ο Βέμπερ είχε τοποθετήσει σε ένα σημείο πάνω στο δέρμα ενός εθελοντή μικρά βαρίδια διαφόρων μεγεθών, ένα κάθε φορά, για να προσδιορίσει την ελάχιστη διαφορά βάρους που μπορούσε να αντιληφθεί ο εθελοντής.³ Στο πείραμα που διεξήγαγε ο Πηρς μαζί με τον χαρισματικό μαθητή του Τζόζεφ Τζάστροου, δόθηκαν στους εθελοντές βαρίδια που η διαφορά τους ήταν ακριβώς κάτω από εκείνο το ελάχιστο ανιχνεύσιμο όριο (οι εθελοντές ήταν στην πραγματικότητα ο ίδιος ο Πηρς και ο Τζάστροου, που έκαναν το πείραμα ο ένας στον άλλο). Μετά, αν και δεν μπορούσαν να διακρίνουν συνειδητά τα διάφορα βάρη, ζήτησαν ο ένας από τον άλλο να προσπαθήσει να εντοπίσει ούτως ή άλλως το βαρύτερο βαρίδι και να βαθμολογήσει από το 0 μέχρι το 3 πόσο εμπιστευόταν την κάθε εικασία του. Φυσικά, και οι δύο διάλεξαν σε όλες σχεδόν τις δοκιμές τον βαθμό 0. Αλλά αν και δεν εμπιστεύονταν τις εικασίες τους, στην πραγματικότητα είχαν επιλέξει το σωστό αντικείμενο σε ποσοστό μεγαλύτερο από το 60% των δοκιμών, ποσοστό σημαντικά μεγαλύτερο από εκείνο που θα αναμενόταν σε μια τυχαία επιλογή. Και όταν οι Πηρς και Τζάστροου επανέλαβαν το πείραμα σε διαφορετικές καταστάσεις, όπως στο να κρίνουν επιφάνειες που διέφεραν ελαφρά στη φωτεινότητα, το αποτέλεσμα ήταν ανάλογο: μπορούσαν να μαντέψουν συχνά τη σωστή απάντηση παρότι δεν είχαν συνειδητή πρόσβαση στην πληροφορία που θα τους επέτρεπε να καταλήξουν σε αυτό το συμπέρασμα. Ήταν η πρώτη επιστημονική απόδειξη ότι ο ασυνείδητος νους κατέχει γνώσεις που διαφεύγουν του συνειδητού.

Ο Πηρς παρομοίασε αργότερα αυτή την ικανότητα των ανθρώπων να εντοπίζουν με αξιοσημείωτη ακρίβεια ασυνείδητα σήματα με «τις μουσικές και αεροναυτικές ικανότητες των πουλιών ... είναι για εμάς η ανώτερη από τις καθαρά ενστικτώδεις δυνάμεις μας, όπως είναι για τα πουλιά οι παραπάνω ικανότητες». Ενώ αλλού την περιέγραψε σαν εκείνο το «εσωτερικό φως ... ένα φως χωρίς το οποίο το ανθρώπινο είδος θα είχε από καιρό εξαλειφθεί, λόγω της πλήρους αδυναμίας του να αντεπεξέλθει στους αγώνες της επιβίωσης». Με άλλα λόγια, το έργο που επιτελεί το ασυνείδητο είναι ένα κρίσιμο κομμάτι του εξελικτικού μηχανισμού της επιβίωσής μας.⁴ Εδώ και πάνω από έναν αιώνα οι ερευνητές και οι κλινικοί ψυχολόγοι έχουν συνειδητοποιήσει το γεγονός ότι όλοι μας διαθέτουμε μια πλούσια και ενεργή ασυνείδητη ζωή που εκτυλίσσεται παράλληλα με τις συνειδητές σκέψεις και τα συναισθήματά μας και ασκεί έντονη επίδραση πάνω τους, με τρόπους που μόλις τώρα αποκτούμε την ικανότητα να μετράμε με κάποια ακρίβεια.

Όπως έγραψε ο Καρλ Γιουνγκ, «υπάρχουν ορισμένα γεγονότα που δεν τα έχουμε καταγράψει συνειδητά: έχουν παραμείνει, ούτως ειπείν, κάτω από το κατώφλι της συνείδησης. Έχουν συμβεί, αλλά τα έχουμε αφομοιώσει υποκατωφλικά (subliminally)».⁵ Η λατινική ρίζα της αγγλικής λέξης «subliminal»

σημαίνει «κάτω από το κατώφλι».* Οι ψυχολόγοι χρησιμοποιούν τον όρο για να δηλώσουν οτιδήποτε βρίσκεται κάτω από το κατώφλι της συνείδησης. Το βιβλίο αυτό πραγματεύεται τα υποκατωφλικά φαινόμενα με την ευρεία αυτή έννοια – τις διεργασίες του ασυνείδητου νου και τους τρόπους με τους οποίους μας επηρεάζουν. Για να κατανοήσουμε πραγματικά τις ανθρώπινες εμπειρίες, πρέπει να καταλάβουμε τόσο τον συνειδητό όσο και τον ασυνείδητο εαυτό μας, και το πώς αλληλεπιδρούν μεταξύ τους. Ο υποκατωφλικός μας εγκέφαλος μάς είναι αόρατος, αλλά επηρεάζει με τον πιο καθοριστικό τρόπο το πώς βιώνουμε συνειδητά τον κόσμο: το πώς βλέπουμε τον εαυτό μας και τους άλλους, το νόημα που δίνουμε στα γεγονότα της καθημερινής ζωής, την ικανότητά μας να διαμορφώνουμε γρήγορα κρίσεις και να παίρνουμε αποφάσεις από τις οποίες μπορεί μερικές φορές να εξαρτάται και η ίδια μας η ζωή και, τέλος, τις ενέργειες που αναλαμβάνουμε ως αποτέλεσμα όλων αυτών των ενστικτωδών εμπειριών.

Αν και οι ασυνείδητες πλευρές της ανθρώπινης συμπεριφοράς απασχόλησαν τη σκέψη του Γιουνγκ, του Φρόντ και πολλών άλλων επιστημόνων όλο τον προηγούμενο αιώνα, οι μέθοδοι που εκείνοι εφάρμοσαν – η ενδοσκόπηση, η παρατήρηση της φανεράς συμπεριφοράς, η μελέτη ανθρώπων με εγκεφαλική υστέρηση, η τοποθέτηση ηλεκτροδίων στον εγκέφαλο ζώων – πρόσφεραν μόνο συγκεκριμένες και έμμεσες πληροφορίες. Εντωμεταξύ, οι πραγματικές ρίζες της ανθρώπινης συμπεριφοράς παρέμεναν ασαφείς. Αλλά στις μέρες μας τα πράγματα έχουν αλλάξει. Προηγμένες νέες τεχνολογίες έχουν φέρει επανάσταση στην κατανόησή μας για το τμήμα του εγκεφάλου που λειτουργεί κάτω από τον συνειδητό νου μας – αυτό που ονομάζω εδώ υποκατωφλικό κόσμο. Οι τεχνολογίες αυτές έχουν κάνει δυνατή για πρώτη φορά στην ανθρώπινη ιστορία την ανάπτυξη μιας πραγματικής επιστήμης του ασυνείδητου. Και αυτή η νέα επιστήμη του ασυνείδητου αποτελεί το αντικείμενο αυτού του βιβλίου.

* * *

ΠΡΙΝ ΑΠΟ ΤΟΝ 20ό αιώνα η επιστήμη της φυσικής περιέγραφε με μεγάλη επιτυχία το φυσικό σύμπαν όπως το αντιλαμβανόταν ο άνθρωπος μέσα από την καθημερινή εμπειρία του. Οι άνθρωποι είχαν παρατηρήσει πως ό,τι ανεβαίνει συνήθως κατεβαίνει, και είχαν μετρήσει τελικά πόσο γρήγορα συνέβαινε αυτή η αντίστροφη κίνηση. Το 1687 ο Ισαάκ Νεύτωνας έδωσε μαθηματική μορφή σε αυτή την εμπειρική γνώση της καθημερινής πραγματικότητας στο βιβλίο του

*Σ.τ.Ε.: Αν και ο όρος «subliminal» αποδίδεται στην ελληνική επιστημονική βιβλιογραφία «υποουδικός» (δηλαδή «κάτω από τον ουδό»), στο συγκεκριμένο βιβλίο χρησιμοποιούμε την πιο εύληπτη απόδοση «υποκατωφλικός».

Philosophiae Naturalis Principia Mathematica («Μαθηματικές αρχές της φυσικής φιλοσοφίας»). Οι νόμοι που διατύπωσε ο Νεύτωνας ήταν τόσο ισχυροί που μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν για να υπολογιστεί με ακρίβεια η τροχιά της Σελήνης και των μακρινών πλανητών. Αλλά γύρω στο 1900, αυτή η νοικοκυρεμένη και βολική θεώρηση του κόσμου κλονίστηκε. Οι επιστήμονες ανακάλυψαν ότι κάτω από την καθημερινή εικόνα του Νεύτωνα υπάρχει μια διαφορετική πραγματικότητα, η βαθύτερη αλήθεια που σήμερα ονομάζουμε κβαντική θεωρία και σχετικότητα.

Οι επιστήμονες διαμορφώνουν θεωρίες για τον φυσικό κόσμο· εμείς όλοι μας, ως κοινωνικά όντα, διαμορφώνουμε προσωπικές «θεωρίες» για τον κοινωνικό κόσμο μας. Οι θεωρίες αυτές αποτελούν τμήμα της περιπέτειας που συνιστά η συμμετοχή μας στην ανθρώπινη κοινωνία. Μας κάνουν να ερμηνεύουμε τη συμπεριφορά των άλλων, να προβλέπουμε τις πράξεις τους, να κάνουμε υποθέσεις για το πώς μπορούμε να πάρουμε ό,τι θέλουμε από εκείνους και να αποφασίζουμε, σε τελική ανάλυση, πώς αισθανόμαστε απέναντί τους. Μπορούμε να τους εμπιστευτούμε τα χρήματά μας, την υγεία μας, τα αυτοκίνητά μας, την καριέρα μας, τα παιδιά μας – ή και την καρδιά μας; Όπως ίσχυε και για τον φυσικό κόσμο, έτσι και στο κοινωνικό σύμπαν υπάρχει μια πολύ διαφορετική πραγματικότητα κάτω από εκείνη που βιώνουμε ανυποψίαστοι. Η επανάσταση στη φυσική συνέβη τον 19ο και στις αρχές του 20ού αιώνα, όταν κάποιες καινούργιες τεχνολογίες αποκάλυψαν την εξωτική συμπεριφορά των ατόμων και των υποατομικών σωματιδίων που μόλις είχαν ανακαλυφθεί, όπως ήταν το ηλεκτρόνιο και το πρωτόνιο. Αντίστοιχα, οι σύγχρονες τεχνολογίες της νευροεπιστήμης δίνουν στους επιστήμονες τη δυνατότητα να αποκαλύψουν μια βαθύτερη νοητική πραγματικότητα, μια πραγματικότητα που σε όλη την προηγούμενη ιστορία της ανθρωπότητας παρέμενε κρυμμένη.

Η μεταμόρφωση της επιστήμης του νου οφείλεται ιδιαίτερα σε μια συγκεκριμένη νέα τεχνολογία, τη λειτουργική Απεικόνιση Μαγνητικού Συντονισμού (λΑΜΣ, ή fMRI, από το «functional Magnetic Resonance Imaging»), ή πιο απλά λειτουργική μαγνητική τομογραφία, που αναπτύχθηκε τη δεκαετία του 1990. Είναι συγγενής με τη συνήθη μαγνητική τομογραφία που χρησιμοποιεί ο γιατρός σας, με τη διαφορά ότι η λΑΜΣ χαρτογραφεί τη δραστηριότητα των διαφόρων δομών του εγκεφάλου ανιχνεύοντας τη ροή του αίματος που αυξομειώνεται ελαφρά καθώς αυτή η δραστηριότητα μεταβάλλεται. Με αυτό τον τρόπο η λΑΜΣ μας δίνει τριδιάστατες εικόνες του εγκεφάλου σε κατάσταση λειτουργίας, εσωτερικά και εξωτερικά, καταγράφοντας σε ανάλυση περίπου ενός χιλιοστού το επίπεδο της δραστηριότητας σε ολόκληρο το όργανο. Για να πάρετε μια ιδέα για το τι μπορεί να κάνει η λΑΜΣ, αρκεί να αναφέρουμε ότι οι επιστήμονες μπορούν τώρα χρησιμοποιώντας δεδομένα που συλλέγονται από τον εγκέφαλό σας να ανασυνθέσουν μια εικόνα αυτού που κοιτάζετε.⁶

Ρίξτε μια ματιά στις παρακάτω εικόνες. Σε όλες τις περιπτώσεις η αριστερή εικόνα είναι η πραγματική εικόνα που κοίταζε ο εξεταζόμενος και η δεξιά είναι η ανασύνθεσή της από τον ηλεκτρονικό υπολογιστή. Η ανασύνθεση αυτή δημιουργήθηκε με βάση τις ηλεκτρομαγνητικές ενδείξεις της λΑΜΣ για τη δραστηριότητα του εγκεφάλου του εξεταζόμενου, χωρίς καμία αναφορά στην πραγματική εικόνα. Για τη δημιουργία της, συνδυάστηκαν διάφορα δεδομένα από τμήματα του εγκεφάλου που αντιδρούν σε συγκεκριμένες περιοχές του οπτικού πεδίου ενός ατόμου, μαζί με δεδομένα από άλλα τμήματα του εγκεφάλου που αντιδρούν σε διαφορετικά μοτίβα. Στη συνέχεια, ένας υπολογιστής έψαξε σε μια βάση δεδομένων με έξι εκατομμύρια εικόνες και επέλεξε εκείνη που ταίριαζε καλύτερα με τις ενδείξεις της λΑΜΣ.

Η πραγματική εικόνα

Η εικασία του υπολογιστή



Οι εφαρμογές αυτού του τύπου επέφεραν μια αλλαγή τόσο ριζοσπαστική όσο εκείνη της κβαντικής επανάστασης: μια νέα κατανόηση του τρόπου λειτουργίας του εγκεφάλου και της ταυτότητάς μας ως ανθρώπινων όντων. Αυτή η επανάσταση, ή τουλάχιστον ο κλάδος που γεννήθηκε χάρις σε αυτήν, έχει ένα όνομα. Λέγεται κοινωνική νευροεπιστήμη, και η πρώτη επίσημη συνάντηση των επιστημόνων αυτού του κλάδου πραγματοποιήθηκε τον Απρίλιο του 2001.⁷

Ο ΚΑΡΑ ΓΙΟΥΝΓΚ πίστευε ότι για να γνωρίσει κανείς την ανθρώπινη εμπειρία ήταν σημαντικό να μελετήσει τα όνειρα και τη μυθολογία. Η ιστορία είναι το χρονικό των γεγονότων που διαδραματίστηκαν στον ανθρώπινο πολιτισμό, αλλά τα όνειρα και οι μύθοι είναι οι εκφράσεις της ανθρώπινης καρδιάς. Τα θέματα και τα αρχέτυπα των ονείρων και των μύθων μας, επισήμανε ο Γιουνγκ, υπερβαίνουν τον χρόνο και τους επιμέρους πολιτισμούς. Απορρέουν από τα ασυνείδητα ένστικτα που κυβερνούσαν τη συμπεριφορά μας πολύ πριν ο πολιτισμός τα κουκουλώσει και τα συσκοτίσει, και συνεπώς μας διδάσκουν τι σημαίνει να είναι κανείς άνθρωπος στο πιο βαθύ επίπεδο. Σήμερα, καθώς συναρμόζουμε τους τρόπους λειτουργίας του εγκεφάλου, έχουμε τη δυνατότητα να μελετήσουμε άμεσα τα ανθρώπινα ένστικτα, να δούμε τις ρίζες τους στην εσωτερική φυσιολογία του εγκεφάλου. Αποκαλύπτοντας τον τρόπο λειτουργίας του ασυνείδητου, μπορούμε να καταλάβουμε καλύτερα πώς συνδεόμαστε με τα άλλα είδη και σε τι συνίσταται η μοναδικότητα του δικού μας είδους.

Τα κεφάλαια που ακολουθούν είναι μια εξερεύνηση της εξελικτικής κληρονομιάς μας, των απροσδόκητων και εξωτικών δυνάμεων που δρουν κάτω από την επιφάνεια του ίδιου του νου μας, και της επίδρασης αυτών των ασυνείδητων ενστίκτων σε εκείνο που θεωρούμε συνήθως εκούσια και ορθολογική συμπεριφορά – μια επίδραση που είναι πολύ πιο ισχυρή απ' ό,τι πιστεύαμε παλιότερα. Αν θέλετε πραγματικά να καταλάβετε τον κοινωνικό κόσμο, αν θέλετε πραγματικά να καταλάβετε τον εαυτό σας και τους άλλους και, ακόμη περισσότερο, αν θέλετε πραγματικά να ξεπεράσετε πολλούς από τους φραγμούς που σας εμποδίζουν να ζήσετε με τον πληρέστερο δυνατό τρόπο, θα πρέπει να κατανοήσετε την επίδραση του υποκατωφλικού κόσμου που είναι κρυμμένος μέσα στον καθένα μας.

Το νέο ασυνείδητο

Η καρδιά έχει τους δικούς της λόγους, που γι' αυτούς δεν γνωρίζει τίποτα η λογική.

ΜΠΛΑΙΖ ΠΑΣΚΑΛ

ΣΤΑ 85 ΤΗΣ ΧΡΟΝΙΑ η μητέρα μου κληρονόμησε από τον γιο μου ένα κατοικίδιο, μια χελώνα Ρωσίας ονόματι Μις Ντίνερμαν, και την εγκατέστησε στην αυλή της, σε έναν μεγάλο συρματοπλεκτο χώρο με γρασίδι και θάμνους. Εκείνη την εποχή η μητέρα μου είχε αρχίσει να δυσκολεύεται στο περπάτημα, οπότε είχε αναγκαστεί να περιορίσει τις καθιερωμένες δίωρες βόλτες της στη γειτονιά. Έψαχνε λοιπόν να βρει μια καινούργια φιλενάδα που θα μπορούσε να τη βλέπει εύκολα, και αποφάσισε να δώσει αυτό τον ρόλο στη χελώνα. Διακόσμησε τον χώρο της με πέτρες και ξύλα και την επισκεπτόταν σε καθημερινή βάση, όπως έκανε μέχρι τότε με τους ταμίες της τράπεζας και του σούπερ-μάρκετ. Έφτασε να της πηγαίνει ακόμη και λουλούδια, που είχαν σκοπό να ομορφύνουν τον χώρο της, αλλά για τη χελώνα ισοδυναμούσαν με παράδοση παραγγελίας από την τοπική Pizza Hut.

Τη μητέρα μου δεν την πείραζε που η χελώνα έτρωγε τις ανθοδέσμες της. Αντίθετα, την έβρισκε χαριτωμένη. «Κοίτα πόσο της αρέσουν», έλεγε. Αλλά παρά την καλοπέραση, τη δωρεάν σίτιση και στέγαση και τα φρεσκοκομμένα λουλούδια, φαινόταν πως η Μις Ντίνερμαν είχε μόνο έναν στόχο στη ζωή της: να αποδράσει. Όποτε δεν έτρωγε ή δεν κοιμόταν, τριγύριζε στην περίμετρο του κλειστού χώρου ψάχνοντας για καμιά τρύπα στο συρματοπλεγμα. Προσπαθούσε μάλιστα να σκαρφαλώσει πάνω του, εξίσου άγαρμπα με κάποιον που επιμένει να ανέβει μια κυκλική σκάλα με σκέιτμπορντ. Η μητέρα μου ερμήνευε και αυτή τη συμπεριφορά με ανθρώπινα κριτήρια. Θεωρούσε πως ήταν ηρωική, όπως η προσπάθεια του Στηβ ΜακΚουήν να δραπετεύσει από ένα ναζιστικό στρατόπεδο αιχμαλώτων πολέμου στην ταινία *Η μεγάλη απόδραση*. «Κάθε πλάσμα λαχταράει την ελευθερία του», μου έλεγε. «Μπορεί να

περνάει καλά εδώ, αλλά δεν της αρέσει να ζει φυλακισμένη». Η μητέρα μου πίστευε πως η Μις Ντίνερμαν αναγνώριζε τη φωνή της και ανταποκρινόταν στο κάλεσμά της. Πίστευε πως η Μις Ντίνερμαν την καταλάβαινε. «Βλέπεις στη συμπεριφορά της περισσότερο απ' όσα πραγματικά υπάρχουν», της έλεγα. «Οι χελώνες είναι πρωτόγονα πλάσματα». Προσπαθούσα μάλιστα να αποδείξω την άποψή μου κουνώντας τα χέρια και φωνάζοντας σαν παλαβός μπροστά στη χελώνα, επισημαίνοντας ότι το ζωντανό δεν μου έδινε καμία σημασία. «Και λοιπόν;», μου έλεγε εκείνη. «Και τα παιδιά σου δεν σου δίνουν σημασία, αλλά δεν τα λες πρωτόγονα πλάσματα».

Πολλές φορές είναι δύσκολο να διακρίνουμε την εκούσια, συνειδητή συμπεριφορά από την αυτόματη ή την καθ' έξιν συμπεριφορά. Ως ανθρώπινα όντα έχουμε πραγματικά μια τόσο έντονη τάση να πιστεύουμε ότι τα κίνητρα της συμπεριφοράς είναι συνειδητά, που εντοπίζουμε τη συνειδητότητα όχι μόνο στη συμπεριφορά των ανθρώπων, αλλά και σε εκείνη των ζώων. Φυσικά, το ίδιο κάνουμε και με τα κατοικίδια μας· είναι ο λεγόμενος ανθρωπομορφισμός. Η χελώνα είναι γενναία σαν τον αιχμάλωτο των Ναζί, η γάτα κατούρησε τη βαλίτσα μας επειδή είχε θυμώσει που φεύγαμε ταξίδι, ο σκύλος πρέπει να έχει κάποιο σοβαρό λόγο για να μισεί τον ταχυδρόμο. Ακόμη και οι πιο απλοί οργανισμοί μπορεί να δώσουν την εντύπωση πως συμπεριφέρονται με «ανθρώπινη» περίσκεψη και σκοπιμότητα. Για παράδειγμα, η φρουτόμυγα ή δροσόφιλα (*Drosophila melanogaster*) επιδίδεται σε ένα περίπλοκο τελετουργικό ζευγαρώματος, όπου το αρσενικό αρχικά χτυπάει ελαφρά με το μπροστινό του πόδι το θηλυκό και του «τραγουδάει» ένα ερωτικό κάλεσμα παράγοντας ήχους με τις παλλόμενες κινήσεις του φτερού του.¹ Αν το θηλυκό δεχθεί την πρότασή του, δεν θα κάνει τίποτα και το αρσενικό θα αναλάβει τη συνέχεια. Αν όμως εκείνη δεν είναι σεξουαλικά δεκτική, θα τον χτυπήσει με τα φτερά ή με τα πόδια της, ή θα φύγει. Μολονότι προσωπικά έχω εισπράξει τρομακτικά παραπλήσιες αντιδράσεις από θηλυκά μέλη του *ανθρώπινου είδους*, στις φρουτόμυγες το συγκεκριμένο τελετουργικό ζευγαρώματος είναι απολύτως προγραμματισμένο. Οι φρουτόμυγες δεν προβληματίζονται για ζητήματα όπως το πού πάει η σχέση τους· απλώς ακολουθούν μια ρουτίνα που είναι ενσωματωμένη στο σύστημά τους. Οι πράξεις τους, μάλιστα, είναι τόσο άμεσα συνδεδεμένες με τη βιολογική τους σύσταση ώστε, όπως έχουν αποδείξει οι επιστήμονες, η χορήγηση μιας συγκεκριμένης χημικής ουσίας σε μια αρσενική φρουτόμυγα αρκεί για να τη μετατρέψει από ετεροφυλόφιλη σε ομοφυλόφιλη μέσα σε λίγες ώρες.² Ακόμη και ο νηματώδης σκώληκας *καινοραβδίτης ο κομπός* (*Caenorhabditis elegans*)—ένα πλάσμα που αποτελείται από μόλις χίλια κύτταρα περίπου—μπορεί να δώσει την εντύπωση ότι δρα με πρόθεση. Μπορεί, ας πούμε, να προσπεράσει μερικά πλήρως φαγώσιμα βακτήρια για να φτάσει σε μια άλλη λιχουδιά που τον περιμένει λίγο παρακάτω στο ίδιο τρυβλίο Πέτρι. Θα έμπαινε ίσως

κανείς στον πειρασμό να συμπεράνει πως το σκουλήκι εκφράζει την ελεύθερη βούλησή του, όπως κάνουμε και εμείς όταν απορρίπτουμε ένα άγευστο λαχανικό ή ένα παχυντικό γλυκό. Αλλά ο καινοραβδίτης δεν σκέφτεται «πρέπει να προσέξω τη σιλουέτα μου», απλώς κατευθύνεται στο φαγώσιμο που είναι προγραμματισμένος να αναζητήσει.³

Ζώα όπως οι φρουτόμυγες και οι χελώνες μπορεί να βρίσκονται στο κατώτερο σκαλί στην κλίμακα της νοημοσύνης, αλλά οι αυτόματες διεργασίες δεν παρατηρούνται μόνο σε τέτοια πρωτόγονα όντα. Και εμείς οι άνθρωποι εκδηλώνουμε πολλές αυτόματες, ασυνείδητες συμπεριφορές, αλλά τείνουμε να τις αγνοούμε διότι η αλληλεπίδραση ανάμεσα στον συνειδητό και τον ασυνείδητο νου μας είναι ιδιαίτερα πολύπλοκη. Πρόκειται για μια πολυπλοκότητα που έχει τις ρίζες της στη φυσιολογία του ανθρώπινου εγκεφάλου. Ως θηλαστικά, διαθέτουμε νέα στρώματα φλοιού που έχουν αναπτυχθεί πάνω στη βάση των πιο πρωτόγονων, «ερπετικών» εγκεφάλων μας. Και ως άνθρωποι, έχουμε ακόμη περισσότερη εγκεφαλική ουσία που έχει αναπτυχθεί πάνω στα νέα αυτά στρώματα. Έχουμε έναν ασυνείδητο νου πάνω στον οποίο υπερτίθεται ένας συνειδητός εγκέφαλος. Είναι πολύ δύσκολο να πούμε πόσα από τα συναισθήματα, τις κρίσεις και τις συμπεριφορές μας οφείλονται σε καθένα από τα δύο μέρη, αφού μετακινούμαστε συνεχώς από το ένα στο άλλο. Ένα πρωινό, ας πούμε, ξεκινάμε με το αυτοκίνητο για τη δουλειά έχοντας σκοπό να σταματήσουμε πρώτα στο ταχυδρομείο, αλλά στην κρίσιμη διασταύρωση στρίβουμε δεξιά, στην κατεύθυνση του γραφείου μας, επειδή έχουμε μπει στον αυτόματο πιλότο – δηλαδή ενεργούμε ασυνείδητα. Και όταν μετά προσπαθούμε να εξηγήσουμε στον τροχονόμο γιατί κάναμε την παράνομη αναστροφή, ο συνειδητός νους μας υπολογίζει την καλύτερη δυνατή δικαιολογία, ενώ ο αυτόματος πιλότος – το ασυνείδητό μας – αναλαμβάνει να βάλει σε τάξη τα γερούνδια, τις υποτακτικές εγκλίσεις και τα αόριστα άρθρα ώστε η δικαιολογία μας να διατυπωθεί σε γραμματικά άψογη μορφή. Αν ο τροχονόμος μάς ζητήσει να βγούμε από το αυτοκίνητο, θα υπακούσουμε συνειδητά και θα σταθούμε ενστικτωδώς ενάμιση μέτρο μακριά του, ενώ όταν συζητάμε με φίλους μας προσαρμόζουμε αυτόματα αυτή την απόσταση στα 80 περίπου εκατοστά. (Σχεδόν όλοι μας τηρούμε αυτούς τους άρρητους κανόνες της σωματικής απόστασης από τους άλλους ανθρώπους χωρίς καν να τους σκεφτόμαστε, και σίγουρα νιώθουμε άβολα όταν παραβιάζονται.)

Μόλις μας το επισημάνει κάποιος, αναγνωρίζουμε αμέσως ότι πολλές από τις πιο απλές συμπεριφορές μας (όπως η προηγούμενη λάθος στροφή του αυτοκινήτου μας) είναι αυτόματες. Αλλά το πραγματικό ζήτημα αφορά το κατά πόσο είναι επίσης αυτόματες πιο σύνθετες και ουσιαστικές συμπεριφορές, οι οποίες μπορούν να ασκήσουν πολύ μεγαλύτερη επίδραση στη ζωή μας – παρότι εμείς μπορεί να τις θεωρούμε προϊόν διεξοδικής και απόλυτα ορθολογικής

σκέψης. Πώς επηρεάζεται από το ασυνείδητό μας η στάση μας σε ερωτήματα του τύπου *Ποιο σπίτι να αγοράσω; Ποια μετοχή να πουλήσω; Να προσλάβω το τάδε άτομο για να προσέχει το παιδί μου; Ή, Είναι άραγε αυτά τα σαγηνευτικά γαλανά μάτια που με έχουν ξετρελάνει επαρκής βάση για μια μακροχρόνια στοργική σχέση;*

Αν είναι δύσκολο να αναγνωρίσουμε την αυτόματη συμπεριφορά στα ζώα, είναι ακόμη πιο δύσκολο να εντοπίσουμε την καθ' ἑξίν συμπεριφορά στον ίδιο τον εαυτό μας. Όταν ήμουν μεταπτυχιακός φοιτητής, πολύ πριν αποκτήσει η μητέρα μου τη χελώνα, συνήθιζα να της τηλεφωνώ γύρω στις 8 το βράδυ κάθε Πέμπτη. Αλλά μια Πέμπτη παρέλειψα να τηλεφωνήσω. Οι περισσότεροι γονείς θα συμπεραίναν είτε ότι το είχα ξεχάσει είτε ότι είχα αποκτήσει επιτέλους «προσωπική ζωή» και είχα βγει να διασκεδάσω. Αλλά η μητέρα μου είχε μια διαφορετική ερμηνεία. Μόλις πήγε 9, άρχισε να τηλεφωνεί στο διαμέρισμά μου και να με ζητάει. Ύστερα από τα πρώτα τέσσερα-πέντε τηλεφωνήματα, το απόθεμα καλής θέλησης της συγκατοίκου μου εξαντλήθηκε, όπως διαπίστωσα το επόμενο πρωί. Ειδικά όταν η μητέρα μου άρχισε να την κατηγορεί ότι της έκρυβε κάποιον υποτιθέμενο σοβαρό τραυματισμό μου, που με εμπόδιζε να τηλεφωνήσω αφού ήμουν σε καταστολή στο τοπικό νοσοκομείο. Μέχρι τα μεσάνυχτα το σενάριο είχε πάρει πιο δραματικές διαστάσεις, καθώς η μητέρα μου κατηγορούσε πια τη συγκατοίκου μου πως συγκάλυπτε τον πρόσφατο θάνατό μου. «Γιατί δεν μου λες την αλήθεια;», τη ρωτούσε. «Αφού θα το μάθω έτσι κι αλλιώς».

Τα περισσότερα παιδιά θα ένιωθαν άβολα αν η μητέρα τους, ένας άνθρωπος που τους ξέρει τόσο καλά από τότε που γεννήθηκαν, θεωρούσε πιθανότερο να έχουν σκοτωθεί παρά να έχουν βγει ραντεβού. Αλλά εγώ είχα ξαναδεί τη μητέρα μου να φέρεται με παρόμοιο τρόπο. Σε κάποιον ξένο έδινε την εντύπωση ενός απολύτως φυσιολογικού ατόμου, αν εξαιρέσουμε μερικές παραξενιές της, όπως ότι πίστευε στα κακά πνεύματα και της άρεσε να ακούει ακορντεόν. Αυτά ήταν αναμενόμενα κατάλοιπα της κουλτούρας μέσα στην οποία μεγάλωσε στην πατρίδα της, την Πολωνία. Αλλά το μυαλό της μητέρας μου δούλευε διαφορετικά από το μυαλό όλων των άλλων ανθρώπων που γνώριζα. Τώρα πια καταλαβαίνω τον λόγο, αν και η ίδια εξακολουθεί να τον αρνείται. Πριν από κάποιες δεκαετίες ο ψυχικός της κόσμος είχε αναδιαμορφωθεί με τέτοιο τρόπο, ώστε να αντιλαμβάνεται τις διάφορες καταστάσεις μέσα σε ένα πλαίσιο που φαντάζει αδιανόητο στους περισσότερους από εμάς. Όλα άρχισαν το 1939, όταν εκείνη ήταν 16 χρονών. Η μητέρα της είχε πεθάνει από καρκίνο στην κοιλιακή χώρα, ύστερα από μια βασιανιστική νοσηλεία στο σπίτι επί έναν ολόκληρο χρόνο. Λίγο αργότερα η μητέρα μου, γυρίζοντας μια μέρα από το σχολείο, έμαθε ότι ο πατέρας της είχε συλληφθεί από τους Ναζί. Σύντομα οδηγήθηκε και εκείνη, μαζί με την αδελφή της τη Σαμπίνα, σε στρατόπεδο κα-